

Quarterly Bulliten of Greater Khorasan

Vol. 15, No. 55, 2024

Received 29 Mar 2024

Accepted 12 Jun 2024

Published 22 Aug 2024

ISSN(Online): 2717-1671

ISSN(Print): 2251-6131

Research article

Investigating the Structure of Various Military Booklets during the Qajar Period (Case Study: Khorasan Province)

Mehdi Khanizadeh (a)

a) M.A. in Iranology (Principles of Manuscriptology and Manuscript Preservation, and Editing), Faculty of Humanities, Imam Reza International University, Mashhad, Iran

Keywords

Booklet, Military Forces, Khorasan, Qajar Period, Tribes

Citation

Khanizadeh, Mehdi. (2024). Study of the structure of various military booklets during the Qajar period (Case study: Khorasan province). *Journal of Great Khorasan Research*, 15(55), 99-124.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Documents, as one of the most important research sources, hold significant importance and value in the studies of a historical period and in some cases are the only evidence of the changes and developments within a human society. The aim of this research is to present new topics in the field of structural analysis of military booklets during the Qajar period, which have been arranged based on various geographical areas, including the Khorasan province. The present study is an analytical archival research that aims to answer the research questions by posing a problem related to the types of military booklets, their content, and organization methods through the examination of ten thousand pages of military documents from the Central Documents of Astan Quds Razavi covering the period of 1268-1292 AH. The research background shows that no research has been conducted in this regard so far. The significance of these booklets lies in the fact that by examining them, comprehensive and novel information regarding the administrative system and military organizations of Iran during the Qajar period can be obtained. The findings indicate that military booklets during the Qajar period included various types such as instructional booklets, payment booklets, income and expenditure statements, regulations and instructions, provincial accounts, personnel lists, and classifications, which were prepared based on administrative principles and writing styles of the time.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.322504.1019>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_202458.html

©2024 The author(s). This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, as long as you give appropriate credit to the original author(s) and the source.

* Corresponding Authors: (Mehdi.khanizadeh54@yahoo.com)

Introduction

Historical documents hold great value in the research of a particular historical period, often serving as the only evidence of the changes and transformations within a human society. The importance of historical documents in research cannot be overstated, as citing them lends credibility to historical studies. Document centers play a vital role as the primary reference for preserving and maintaining these valuable documents, further enhancing their credibility.

The superiority of historical documents over other historical sources lies in their originality and existential value. Each page of these documents reflects the real time and events, establishing a direct relationship between cause and effect. They serve as a reliable means for understanding history and recognizing societal developments across various aspects such as social, economic, political, administrative, cultural, and military realms.

This research aims to introduce new topics in the field of structural and content-related military documents of the Qajar period.

Materials / Methods

The current study is an analytical archival review of ten thousand pages of military documents from the Astan Quds Razavi Archives Center. These documents span the years 1268-1292 and cover various geographical areas, including the Khorasan province. The research aims to analyze the structure of the documents in this collection from

both a documentology and information content standpoint.

Regarding documentology structure, the study provides details on the paper type, size, font, and production methods, as well as the document types, extraction, classification, appearance specifications, and formatting. In terms of content structure, information on Khorasani cavalry and infantry forces, clan names, extraction methods, and document concepts are explored. A sample image of the booklets is included to help readers understand the content better.

The primary source of these documents is attributed to Mirza Taghi Ziaul-Molk, Lashkar-Navisbashi of Azerbaijan, acquired by the Astan Quds Razavi Document Center in 1386 Shamsi from Naseruddin Hassanzadeh. Each document citation includes a property number, page number, and abbreviation (Sakmaq) representing the organization. The documents, mostly in booklet form, were written by Divani scribes in the Divankhane style. They are presented in a modern prose style, with information extracted for context writing purposes.

Discussion and Findings

The research findings indicate that military booklets from the Qajar period were diverse, including instruction manuals, obligatory payment documents, financial statements, justifications and regulations, provincial reports, lists of individuals and classifications. These booklets were prepared using the principles of Diwani and a specific writing style. Each type of booklet had its own unique

etiquette and writing method, distinguishing them from one another. The study first identifies the various types of military documents before explaining the process of creating each one.

Regarding the content of the information, it was discovered that the Khorasan Cavalry was the most formidable and organized among all cavalry units in the country, consisting of 65 units comprised of Khorasan clans. The Khorasan infantry regiments, including the Qarai, Qaynat, and Tarshizi regiments, had a total of 800 to 1000 soldiers and 21 smaller infantry divisions.

Conclusions

Given the significance of manuscripts and documents in historical research, citing them adds credibility to the study. This article aims to pinpoint the whereabouts of military documents and their significant role in contemporary historiography, particularly in the military sector, which has received limited attention thus far. The findings of this study can serve as a valuable foundation for future research projects on Iran's military status during the Qajar era. Moreover, the growing interest among document researchers in exploring these topics for deeper understanding and analysis underscores the importance of this research endeavor.

Acknowledgments

In conclusion, it is imperative to express gratitude to the management of documents and press at the Organization of Libraries, Museums,

and Documents Center of Astan Quds Razavi, as well as our colleagues in the field, for their invaluable support and guidance that laid the foundation for our work.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

بررسی ساختار انواع کتابچه‌های نظامی دوره قاجاریه (مطالعه موردی: ایالت خراسان)

مهدی خانی‌زاده (الف)

الف) دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه ایران‌شناسی (اصول نسخه‌شناسی و مرمت نسخه‌های خطی و نسخه‌آرایی)، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)، مشهد، ایران

چکیده

اسناد به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع پژوهشی، از اهمیت و ارزش فراوانی در تحقیقات یک دوره تاریخی برخوردار هستند و در مواردی تنها شواهد حکایت‌کننده از تغییر و تحولات یک جامعه انسانی محسوب می‌شوند. هدف این پژوهش، طرح مباحث جدید در حوزه ساختارشناسی کتابچه‌های نظامی دوره قاجار است که بر اساس حوزه‌های مختلف جغرافیایی، از جمله ایالت خراسان تنظیم شده‌اند. پژوهش حاضر از نوع آرشویی تحلیلی است که با بررسی ده هزار برگ از اسناد نظامی مرکز اسناد آستان قدس رضوی که محدوده ۱۲۶۸-۱۲۹۲ ق را در بر می‌گیرد، سعی دارد تا با طرح مسئله در رابطه با انواع کتابچه‌های نظامی، محتوا و شیوه تنظیم آن‌ها به پرسش‌های این پژوهش، پاسخ دهد. پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که تاکنون در این رابطه، پژوهشی صورت نگرفته است. اهمیت این کتابچه‌ها از آن جهت است که با بررسی آن‌ها می‌توان اطلاعات جامع و نوینی در رابطه با نظام دیوانی و تشکیلات نظامی ایران عصر قاجاریه به دست آورد. یافته‌ها نشان می‌دهد که کتابچه‌های نظامی دوره قاجاریه دارای انواع مختلفی همچون کتابچه‌های دستورالعمل، کتابچه‌های پرداخت مواجب، صورت جمع و خرج، سررشته توجیهات و مقررات، صورت حساب ولایات، صورت نفرات و بنیچه‌بندی بوده است که بر اساس اصول دیوانی و اسلوب سیاق و سیاق نویسی تهیه می‌شدند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

شماره صفحات: ۱۲۴-۹۹

واژگان کلیدی:

کتابچه، نیروهای نظامی، خراسان، قاجاریه، طوایف

استناد به مقاله:

خانی‌زاده، مهدی. (۱۴۰۳). بررسی ساختار انواع کتابچه‌های نظامی دوره قاجاریه (مطالعه موردی: ایالت خراسان). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵ (۵۵)، ۹۹-۱۲۴.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.322504.1019>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_202458.html

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

Journal of Great Khorasan by Imam Reza International University is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

امروزه اسناد، نقش بسزایی در حفظ هویت جوامع بشری در گذشته، حال و آینده دارند و امتیاز آن بر سایر منابع تاریخی به سبب اصالت و ارزش وجودی آنها است، زیرا محتوای هر برگ از این اسناد با زمان و رویدادی حقیقی بستگی دارد و وسیله مطمئنی برای درک تاریخ و شناخت تحولات اجتماعی و اقتصادی، سیاسی، اداری، فرهنگی و نظامی يك جامعه محسوب می‌شوند. مسئله این تحقیق بررسی ساختار کتابچه‌های نظامی دوره قاجار با تکیه بر اسناد آستان قدس رضوی از منظر سندشناسی است که سعی می‌شود با بررسی شکل ظاهری این اسناد و محتوای آنها، عناصر مشترك و متفاوت شناسایی شوند تا بتوان يك ساختار كلي را برای این اسناد، ارائه نمود. اهداف کلی این تحقیق نیز، معرفی انواع کتابچه‌های نظامی دوره قاجار و شیوه نگارش و تنظیم آنها توسط محرران و مستوفیان دیوانی است. سؤال‌هایی که این تحقیق به دنبال پاسخگویی به آن است عبارت است از: محتوای این کتابچه‌ها به چه موضوعاتی پرداخته است؟ کتابچه‌های حوزه خراسان دارای چه اطلاعاتی هستند؟ چند نوع کتابچه نظامی وجود دارد؟ و سبک و شیوه تنظیم هر یک از آنها به چه صورت بوده است؟

پیشینه پژوهش

بررسی سابقه پژوهش، نشان می‌دهد که تاکنون راجع به انواع کتابچه‌های نظامی و نحوه نگارش آنها، مقاله‌ای نگارش نیافته است. این پژوهش از دو منظر حائز اهمیت است: اول این‌که تاکنون پژوهش مستقل سندی که به‌صورت مستقیم، موضوع حاضر را تحت مطالعه قرار داده باشد صورت نگرفته و پژوهش‌هایی هم که در رابطه با کتابچه‌ها انجام گرفته صرفاً بازخوانی است و تحلیل محتوا نشده‌اند، مانند مقالات اسدالله عبدلی آشتیانی همچون «بازخوانی کتابچه جمع و خرج ولایات ایران در عصر

مظفری»، «مخارج قشون اردوی غرب به خط سیاق» و سواد کتابچه جمع و خرج محال سیمیم و نجف‌آباد و یا مقالات محمد جمالو شامل «بازخوانی کتابچه جمع و خرج غله اصفهان» و «بررسی و بازخوانی کتابچه جمع و خرج منطقه فال و اسیر و علامرودشت و گله‌دار (۱۳۰۵ق)». در حوزه پایان‌نامه موضوعی تحت عنوان «ساختار اسناد نظامی دوره قاجاریه» توسط نگارنده انجام شده که بخشی از آن به معرفی انواع کتابچه‌های نظامی، پرداخته است. از این‌رو، ضرورت انجام چنین پژوهشی احساس می‌شد. دوم، معرفی یکی از مجموعه‌های نفیس مرکز اسناد آستان قدس رضوی که اطلاعات بسیار جامع و مفیدی در رابطه با ساختار داخلی و تشکیلات فوج‌های نظامی دوره قاجار، مراکز نظامی ایران، میزان مواجب و سیورسات پرداختی به نظامیان و نحوه تنظیم و نگارش کتابچه‌های دیوانی، ارائه می‌دهد. همچنین استخراج نحوه تنظیم و ساختار تشکیلات نظامی دوره قاجار که بر پایه آن، اسناد تنظیم شده‌اند، می‌تواند دستورالعملی برای مراکز اسنادی جهت به‌نظم در آوردن اوراق پراکنده این‌گونه کتابچه‌ها باشد. دلیل اصلی انتخاب این موضوع پژوهش، وجود دو ساختار اطلاعاتی و سندشناسی کتابچه‌ها است. با توجه به اهمیتی که نسخ خطی و اسناد در تحقیقات تاریخی دارند، در این پژوهش سعی شده تا موقعیت و جایگاه اسناد و نقش بسیار مؤثر آنها در تاریخ‌نگاری‌های معاصر، شناسانده شود.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع آرشیوی و با رویکردی تحلیلی است. جامعه آماری این پژوهش، مجموع ۵۴۹ کتابچه نظامی، حاوی ۱۰۰۰۰ برگ اسناد نظامی موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی است و بازه زمانی ۱۲۹۲-۱۲۶۸ق را در برمی‌گیرد. منشأ اولیه اسناد این مجموعه، متعلق به میرزا تقی

ضیاءالملک، لشکرنویس‌باشی آذربایجان است که در ۱۳۸۶ ش از ناصرالدین حسن‌زاده از مجموعه‌داران اسناد تاریخی، توسط مرکز اسناد آستان قدس رضوی خریداری شده است. ضیاءالملک، ریاست اداره مالیه آذربایجان و مدتی نیز وزارت یزد را بر عهده داشته است ([Bamdad, 2008: 45](#)). شماره اموالی اسناد به همراه شماره صفحه آن، با علامت اختصاری (ساکماق) که مخفف نام سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی است. برای آشنایی بیشتر خوانندگان با مفاهیم و محتوای اطلاعاتی اسناد، در قسمت پیوست، تصویر نمونه‌ای از کتابچه‌ها آورده شده است. از محدودیت‌های این پژوهش می‌توان به حجم زیاد اسناد، سختی بازخوانی و بازنویسی متن آن‌ها اشاره کرد.

ساختار کتابچه‌ها

کتابچه در فرهنگ لغات به معنای کتاب کوچک، دفتر و یا دفترچه آمده است ([Moin, 1978: 290](#)). در کتابچه‌ها، محاسبات مالی اعم از مخارج و یا عواید ایالات و ولایات از جمله امور نظامی، توسط مستوفیان و محرران دیوانی ثبت و ضبط می‌گردید. شیوه نگارش کتابچه‌ها در دوره قاجار بر پایه سیاق و سیاق نویسی بود. مبنای این دانش که نوعی از ثبت محاسبات مالی بود در طی قرون متمادی در ایران متداول بود و بازرگانان و منشیان و مترسلان و مستوفیان و هرکسی که می‌خواست ارقامی را در دفتر خود به ثبت رساند، از این شیوه استفاده می‌کرد. در این روش، از عددنویسی برای ثبت ارقام نقدی و جنسی استفاده می‌شد و تمامی درآمدها و هزینه‌های جاری با این ارقام در کتابچه‌ها ثبت و ضبط می‌گردید. ممیزان و حساب رسان زیر نظر مستوفیان بر دخل و خرج این درآمدها و هزینه‌ها نظارت داشتند. به مستوفیان و سررشته‌داران دفتر استیفاء، گاهی «درازنویس» هم گفته می‌شده که خود سابقه پیش از اسلام دارد. در اصل درازنویسی دنباله

محاسبات خط پهلوی است ([Bastani Paris, 1990: 342](#)). این علم در طول زمان در مدارس تعلیم داده می‌شد و از مهم‌ترین خواستگاه‌های آموزش آن، مکتب‌ها و مدارس علوم دینی بوده است. تدریس و آموزش سیاق در مدارس قدیمه در طول تاریخ متداول بوده و سیاق‌دانان و برجستگان ویژه حسابداری همه از این مدارس فارغ‌التحصیل می‌شدند ([Safi Nejad, 2008: 9](#)).

کلمه «سیاق» را معمولاً از ریشه عربی دانسته‌اند و آن را در لغت‌نامه‌ها قید کرده‌اند. ارقام در خط سیاق، رمزگونه‌ای است برگرفته از کلمات عربی آن ارقام. یعنی نام حروفی هر يك از ارقام و اعداد به صورتی تلخیص شده درآمده و در ثبت و ضبط به‌کاررفته است. این دانش تا پایان دوره قاجاریه در ایران در کلیه امور محاسبات دولتی و شخصی به‌کار گرفته می‌شد. درباره اصطلاح سیاق در منابع چنین آمده است: «بدان که موضوع علم عبارت است از چیزی که در کمیات و اعراض ذاتی آن بحث کند. پس موضوع علم حساب عدد باشد و موضوع علم مساحت مقادیر و موضوع علم سیاق بالنسبه به حساب که بدان نیز اطلاق می‌شود عدد و بالنسبه به مساحت که آن‌هم در عمل سیاق جاری است مقادیر و بالنسبه با رقوم مختصه که در نوشتن و عمل محاسبه به آن سیاق باید نوشت حروف [...] و لفظ سیاق در لغت عربی نیز به معنی طریقه است. لهذا آن علم را که طریقه کتّاب و مستوفیان حساب دیوانی است سیاق نام نهادند» ([Forough Esfahani, 1999: 63](#)).

این دانش مزایای زیادی در ثبت و ضبط درست اعداد دارد. یکی از این مزایا آن بود که هیچ‌گاه اشتباه محاسبه رخ نمی‌داد، زیرا همیشه در حساب سیاق اشتباه کاملاً معلوم و روشن است، دیگر از مزیت‌های آن جمع و جور بودن مجموع ارقام محاسباتی است که از بابت صرفه زمان و کاغذ حائز اهمیت است و بر حسابداری امروزی برتری کامل دارد شیوه تنظیم صورت‌حساب در سیاق بدین روش

در این گونه اوراق هنگامی که جمع و خرج را می‌نوشتند برحسب قواعد علم سیاق بالای ورقه خطی افقی که برابر عرض کاغذ را می‌گرفته است می‌کشیده‌اند و ارقام محاسباتی را در زیر این خط می‌نوشتند و چون ارقام مزبور در زیر یک خط منفرد نوشته و جمع بسته می‌شد آن را نیز فرد می‌گفتند، مجموع این اوراق را تحت عنوان «افراد» به صورت کتابچه بین دوخته چوب نگهداری می‌نمودند (Qaim Maghami, 1971: 123).

درباره نحوه جلد نمودن و طریقه نگهداری کتابچه‌های دیوانی که در قالب فرد می‌باشند، در قوانین السیاق چنین آمده است: «فردها را چنان که انبار باشد در میان دو جلد گذارده با ریسمان به نوعی که طولاً و عرضاً چند مرتبه دور جلد را بگیرد محکم ببند و گشودن آن چنان است که ریسمان را پس از باز کردن از دور جلد دسته کرده در زیر یکی از جلدها به طریقی که آن جلد اریب بایسته گذارند طرفی دیگر را هم چیزی گذاشته هر فردی که محتاج کتابت آن باشد آنجا را گشوده کتابت [کذا] از آن نمایند چنانچه خواسته باشند فردی را از لای دفتر برون آورند و آن محل را بهم گذارند رسم است که فرد بعد از آن را بلند کرده از طول به عرض سایر فردها بگذارند تا بعد از رفع احتیاج از فرد بیرون آورده جای آن به تشخیص باشد» (Shibani, Kashani, 2016: 27).

این کتابچه‌ها به جهت این که در آن محاسبات مالی صورت می‌گرفت، برخلاف نسخه‌های خطی دارای رکابه^۱ نیستند، اما در عوض با استفاده از اعداد سیاق، صفحه شماری می‌شدند که در حاشیه سمت راست بالای سند، نوشته می‌شد البته برخی دیگر از این کتابچه‌ها دارای صفحه نبوده

است که رقم مبلغ درآمد کل سال یا خرج شده، در قسمت بالای صورت حساب نوشته می‌شود. ارقام جزئی که ممکن است بیست یا سی یا پنجاه قلم یا کمتر یا بیشتر باشد با ذکر مورد، به تفکیک در زیر رقم کل نوشته می‌شود، در نهایت جمع ارقام جزء با رقم کل که در بالا صورت حساب نوشته شده برابر خواهد بود (Yazdan Parast, Larijani, 2006: 85).

در مجموع، کتابچه‌ها به لحاظ شکل و ساختار ظاهری به سه نوع تقسیم می‌شوند: در نوع اول، شکل و شمایل کتاب را داشته و تمام اوراق آن به هم میلچه‌بندی و سپس صحافی و با جلدهایی از جنس چرم یا مقوا ترتیب می‌گردیدند. این نوع از کتابچه‌ها در برخی از مراکز آرشویی و کتابخانه‌ها در جرگه نسخه‌های خطی ثبت و نگهداری می‌شوند (The mandatory booklet of Makoui, Fuj, 1885: 1).

در نوع دوم تمام اوراق به صورت طومار یکپارچه به یکدیگر با چسب متصل شده‌اند که بر روی هم پیچیده می‌شوند. طول برخی از این طومارها به ۳ الی ۵ متر و گاه بیشتر نیز می‌رسد. نوع سوم، در قالب «فرد» می‌باشند به این صورت که اوراق آن از هم جدا و در اندازه‌های یکسان از طریق شماره‌گذاری یا بر اساس نحوه تنظیم آن‌ها، بر روی یکدیگر قرار داده می‌شدند.

دسته دوم و سوم در جرگه اسناد قرار می‌گیرند. کتابچه‌های مجموعه حسن‌زاده که مورد بحث پژوهش ما است، جزء دسته سوم می‌باشند. فرد در اصطلاح دیوانی به ورقه‌ای گفته می‌شد که منشیان و مستوفیان، جمع و خرج ایالات و ولایات و یا خرج خاصی را (همچون امور نظامی) بر روی آن می‌نوشتند و آن‌ها را روی هم به ترتیب دسته می‌کردند.

۱. لازم به ذکر است که کتابچه‌های دیوانی، توسط کارکنان دیوانی تنظیم می‌شدند و به همین دلیل نام مؤلف و یا کاتب در آن‌ها ثبت نمی‌گردید. این کتابچه‌ها با شماره ثبت خود ارجاع داده شده‌اند.

۲. رکابه در عرف نسخه‌شناسی به اولین کلمه از نخستین سطر صفحه سمت چپ گفته می‌شود که در کناره سمت چپ و در زیر آخرین کلمه از آخرین سطر صفحه سمت راست کتابت شده باشد (Mayel Heravi, 2001: 294).

و تنها بر اساس نظم موجود در نحوه تنظیم اسناد، بر روی یکدیگر قرار داده می‌شدند. در مجموعه حسن‌زاده، فقط یکی از کتابچه‌ها برحسب تعریف فوق، دارای جلد چوبین بود و مابقی یا جلد چوبی آن موجود نبود و یا اینکه اوراق کتابچه‌ها، داخل یک کاغذ که دارای دو لبه تا شو در دو طرف بود، قرار داده شده بودند که در واقع جلد آن محسوب می‌شد و موضوع آن نیز بر گوشه‌ای از آن کاغذ نوشته شده بود و یا این‌که اوراق کتابچه‌ها، وقتی در کنار یکدیگر قرار می‌گرفتند، از وسط تاشده و دور آن با کلاف کاغذی بسته می‌شد و موضوع آن بر ظهر آخرین برگ و یا روی کلاف، ثبت می‌گردید.

ساختار اطلاعاتی کتابچه‌ها

با بررسی محتوای اطلاعاتی و نحوه تنظیم کتابچه‌ها، مراکز نظامی این دوره، در مجموع ۳۲ حوزه جغرافیایی را شامل می‌شده است که مبنای آن تقسیمات کشوری بر اساس ایالات و ولایات در دوره ناصرالدین‌شاه قاجار است ([Varhram, 2006: 128](#)).^۱ موضوع این کتابچه‌ها نیز بر اساس ایالات و ولایات و سپس ساختار و تشکیلات داخلی و سلسله‌مراتب نظامیان مستقر در آن حوزه، تنظیم می‌گردید، به این صورت که ابتدا ایالت آذربایجان و سپس دیگر ایالات به ترتیب خراسان، استرآباد، سمنان، بسطام، کرمان، گیلان، مازندران، عراق عجم همراه با مناطق تابعه آن و در انتها فارس آورده می‌شد ([Mandatory instructions and manuals for the army of Iran. Astan Quds Razavi Library. 13th Century: -1 -99](#)). آذربایجان به مرکزیت تبریز به علت مجاورت با دولت‌های روس و عثمانی یکی از مراکز بسیار حساس و استراتژیک نظامی ایران در دوره قاجار محسوب می‌گشت. حضور شاهزادگان استقرار نیروهای جنگاور و تعلیم‌دیده وجود کارخانه‌های اسلحه‌سازی و مهمات‌سازی متعدد، باعث شکل‌گیری قوی‌ترین و کارآمدترین نیروها در آن حوزه شده

بود ([Matofi, 2011: 979](#)). مجموع کل قشون آذربایجان در این دوره ۲۶ فوج پیاده‌نظام و ۲۷ دسته سواره‌نظام است.

خراسان نیز همچون آذربایجان از مراکز مهم مرزی ایران محسوب می‌شد. تهاجم هیاطله در دوران ایران باستان، حمله ترکان در قرون اولیه اسلامی و همچنین هجوم مغولان و تیموریان در قرن‌های هفتم و هشتم، حملات ازبکان از قرن نهم تا اواخر صفویه و در نهایت تهاجم به دلیل حملات خارجی مکرر ترکمن‌ها در دوره قاجار به نواحی شمال شرقی ایران به‌خصوص دو ایالت خراسان و استرآباد، باعث تجمع بخشی از قوای مسلح بومی و اعزامی از دیگر نقاط در این نواحی بوده است. این تهاجمات باعث شده بود تا چندین قبیله و طایفه مسلح به این نقاط مرزی به‌منظور مقابله با آنان کوچانیده شوند. هنری موزر در سفرنامه‌اش در این رابطه چنین نگاشته است: «اکراد را از قبل به‌عنوان ساخلو به نواحی مرزی خراسان کوچاندند تا در برابر هجوم تراکمه مقاومت نمایند» ([Moser, 1977: 539](#)). رویارویی و درگیری قشون قاجار با ترکمن‌ها در حوزه خراسان، بیشتر در منطقه سرخس صورت می‌گرفت به همین منظور در آن محل استحکامات و قلعه‌های نظامی ساخته شده بود ([Sakmaq, 93015: 8](#)). علاوه بر تهاجمات ترکمن‌ها، همجواری این دو ایالت با دولت روسیه بر اهمیت و حساسیت این مناطق نیز افزوده بود.

سواره‌نظام خراسان به نسبت آذربایجان، قدرتمندتر و منسجم‌تر بود و بیشترین تعداد دسته‌های سواره‌نظام را دارا بود. این حوزه دارای ۶۵ دسته سواره‌نظام که ترکیبی از طوایف کرد و ترک شادلو، زعفرانلو، حمزه‌کانلو، افشار، کیوانلو، عمارلو، خورده اویماق، تیموری و دسته‌های بومی و محلی همچون ثموری، سرخسی، جوینی، سبزواری، تبادکانی، خوافی، نیشابوری، چنارانی، درزابی، جاجرمی، محال مشهد شامل سنگ بستی، میامی، ده سرخی، جیم

جامع و یکدست بودن، در کنار هم قرار گرفتن فوج‌های مختلف سراسر کشور و مشخص بودن منشأ اسناد، امکان بررسی ساختاری آن‌ها فراهم شده است و این عوامل باعث وجه تمایز این کتابچه‌ها نسبت به کتابچه‌های نظامی دیگر مراکز اسنادی شده است.

جنس کاغذ این کتابچه‌ها، فرنگی آهاردار و به رنگ نخودی روشن است. کاغذ فرنگی به کاغذهایی اطلاق می‌گردد که در فرنگ یا همان اروپا ساخته می‌شد. از ویژگی کاغذ فرنگی آن است که خطوط موازی یا نقوش و اشکال هندسی یا نشانه‌هایی از مهرهای فشاری به زبان روسی و یا حروف بزرگ لاتین در درون کاغذ تعبیه شده است. (Heravi, 1993: 754) اندازه کتابچه‌ها $7 \times 15 \text{ cm}$ و $12 \times 20 \text{ cm}$ می‌باشند. در این پژوهش انواع کتابچه‌های نظامی و نحوه تنظیم آن شناسایی گردیده است که شامل تقسیم‌بندی ذیل می‌باشند: کتابچه‌های دستورالعمل فوج‌های نظامی، کتابچه‌های پرداخت مواجب فوج‌ها، کتابچه صورت جمع و خرج، کتابچه سررشته توجیبات و مقررات، کتابچه‌های صورت حساب ولایات، کتابچه‌های نفری و کتابچه‌های بنیچه‌بندی.

کتابچه دستورالعمل نیروهای نظامی ولایات

در دوره قاجاریه، مسئولیت امور مالی حکومت بر عهده دیوان استیفا و مستوفی‌الممالک بود. وی در آغاز هر سال مالی بودجه ولایات را تنظیم می‌کرد که «دستورالعمل» نام داشت و حکام موظف بودند که بر اساس آن، درآمدها را گردآوری کنند (Mostofi, 1966: 422). دستورالعمل شامل دو بخش جمع و خرج می‌شد (Farahani, 1978: 149). نویسندگان خلاصه‌السیاقی در این رابطه می‌نویسد: قاعده آن است که جمع جزء مالیات هر ولایت را به موجب صیغه

آبادی، کوهستانی و همچنین اقلیت‌های مهاجر عرب، سیستانی، هزاره، افغانی و مروی بود. پیاده‌نظام خراسان نیز شامل سه فوج به نام‌های قرایی، قاینات و ترشیزی که تعداد نفرات آن بین ۸۰۰ تا ۱۰۰۰ نفر برخوردار بود و ۲۱ دسته کوچک پیاده و همچنین شمخالچی از مناطق طبس، قاین، خواف، خوسف، نیشابور، سبزوار، تبادکان، قوچان، مزینان بازه غور، خوسفی، جزایری، سرولاتی، بلوک شاندریز، بلوک اردومه و نواحی مشهد بود. استرآباد نیز دارای ۲۲ دسته سواره‌نظام که از طوایف کهنساری، مقصودلو، ساوری، شاهکویی، جعفریای، اتابای، دوجی، عبدالملکی، فوجرد، قاجار، ساوری، ایرایی، عمرانلو، شاهکویی، غلامان یموتی و حاجیلو تشکیل می‌گردید و همچنین یک دسته پیاده کوچک تحت عنوان طایفه ایرایی قراول در بندرگز داشت (Sakmaq, 109922: 47-1) (جدول ۱).

ساختار انواع کتابچه‌ها

تفاوت کتابچه‌های نظامی موجود در دیگر مراکز اسنادی کشور، در این است که آن کتابچه‌ها، منحصراً مربوط به یکی از فوج‌های نظامی در شهرهای مختلف است که اطلاعات پراکنده‌ای درباره ساختار نظامی دارد و منشأ سند در اکثر این کتابچه‌ها مشخص نیست و به علت پراکندگی جغرافیایی آن‌ها، نمی‌توان درباره ساختار نظامی دوره قاجار اطلاعات جامعی به دست آورد. به‌عنوان نمونه، می‌توان به (The mandatory booklet of 1885:1) و (Booklet for the obligatory payment of Ilat Qaracha Daghi, 1905:1) و چند نسخه دیگر در کتابخانه مجلس شورای اسلامی اشاره نمود.^۱ ولی کتابچه‌های موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی که مورد استفاده این پژوهش است به دلیل

1. Military booklets available in the Islamic Parliament Documents Center (Qamam), numbers: 76497, 7600, 7992, 8008, 8019, 8026.

اصل و اضافه یا اصل و فرع بعد از صیغه کتابچه ابوابجمع حاکم نموده و مخارج کشوری و لشکری را موضوعی نوشته از یکدیگر تفریق بنمایند باقی هر چه آمد باقی حاکم است باید به خزانه برسانند (Dabir Qajar Tafreshi, 59).
 1990 در قسمت جمع، محل‌های تأمین منابع مالی با میزان مبلغ نقدی و یا جنسی مشخص می‌شد (Sakmaq, 122155: 1). در قسمت «خرج» مصارف دیوانی و مصارف ولایتی تنظیم می‌شد و هزینه نظامیان هم در این بخش جای داشت که حجم قابل‌توجهی از بودجه هر ایالت و ولایت را به خود اختصاص می‌داد (Sakmaq, 122281: 38).

نحوه تنظیم این‌گونه از کتابچه‌ها بر اساس ساختار تشکیلاتی و سلسله‌مراتب نظامی بود. به این صورت که ابتدا، کلمه دستورالعمل به‌صورت مد کشیده بر صدر اسناد نوشته می‌شد و موضوع دستورالعمل که موجب و سیورسات است، در پائین مد با خط نستعلیق شکسته نوشته می‌شد و سپس نام ایالت و یا ولایت موردنظر در قسمت پایین‌تر به‌صورت مد کشیده نگارش می‌شد و در ادامه مبلغ کل بودجه هر محل آورده می‌شد و در ادامه دستورالعمل این مبلغ تقسیم می‌گردید و تعداد اوراق در گوشه بالای سمت راست درج می‌گردید (Sakmaq, 109627: 1). در ردیف بعد از نام محل جغرافیایی، موجب اختصاص‌یافته به خوانین قاجار و دیگر خوانین محلی نوشته می‌شد. خوانین قاجار همگی متناسب به خاندان سلطنتی قاجار بودند که بیشترین مبلغ موجب و سیورسات به آن‌ها اختصاص داده می‌شد (Sakmaq, 109627: 1).

بعد از خوانین، غلام پیشخدمتان رکابی و غلامان پیشخدمتان ولایتی قرار داشتند. غلام پیشخدمتان رکابی، گروه مسلحی بودند که پاسداری و محافظت از مکان‌ها یا مقامات را در ایالات و ولایات همچون والیان را بر عهده

داشتند و یا مسئول اجرای مراسم تشریفات بودند (Qajar, 1990: 22) و گاه نیز از امتیاز همسفری با شاه یا دیگر مقامات در سفرهای داخلی و خارجی برخوردار بودند (Qajar, 1984: 100). غلام پیشخدمتان ولایتی هم وظایفشان در محدوده ولایات بود و ولایات زیرمجموعه ایالات محسوب می‌شدند. ای نیروها همگی جزو دسته‌های سواره‌نظام بودند. محل پرداخت مواجب آن‌ها، از مالیات تیول‌ها پرداخت می‌شد که نام محل و میزان مبلغ آن در اسناد ذکر می‌شد. بعد از این رده، رسته نظام قرار دارد که به دو شاخه پیشکاران و پیشتازان تقسیم می‌شدند (Sakmaq, 109672: 15).

رسته پیشکاران در واقع امور اداری و اجرایی هر ایالت را بر عهده داشتند که شامل ارباب قلم، طبیب و جراح، سرتیپان، سرهنگان و نایبان آجودان‌باشی، یاوران، سلاطین و موزیکانچیان می‌شدند. ارباب قلم مسئولیت امور دفتری، را عهده‌دار بودند و شامل مستوفیان، لشکرنویسان، سررشته‌داران و منشیان می‌شدند و وظیفه مستوفیان نظام رسیدگی به امور مالی ایالات و ولایات و تنظیم دفترهای مالیاتی بود. لشکر نویسان به انجام وظایفی چون جمع و خرج قشون، ثبت احکام و فرامین، خرج و تعدیل بروات مخارج سپاهیان اشتغال داشتند. لشکرنویسان هرساله اسامی افراد افواج را نوشته و به نزد مستوفی آن ولایت می‌فرستادند (Mostofi, 1966: 89). از دیگر وظایف لشکرنویسان، آمارگیری از سپاهیان بود که خود سندی برای پرداخت مواجب به حساب می‌آمد (Khosrobigi, 2005, p.97). سررشته‌داران نیز به مستوفی در انجام امور کمک می‌کردند (Mossadegh, 1986: 35). تعداد طبیبان و جراحان نیز بسته به تعداد نفرات فوج‌های نظامی، متغیر بود ولی در اکثر مواقع دو نفر طبیب و یک جراح جزو دستورالعمل ایالات بودند

6. سیورسات شامل جیره (آذوقه) و علیق (علوفه) بود که به نیروهای نظامی در مأموریت‌ها داده می‌شد.

فوج‌های قاینات، قرایی و ترشیزی. هر ده فوج زیرمجموعه یک تومان باشی نیز در ردیف‌های بعد قرار داشتند. نایب آجودان باشی نیز مأمور رسیدگی به وضعیت نیروها و همچنین بازرسی از امور نظامی و گزارش آن به فرمانده به مافوق خود بودند (Modarresi et al, 2001:56). مقام یاور و سلطان نیز بعد از این گروه قرار می‌گرفتند. اعطای مناصب سرتیپی و سرهنگی و میزان موجب و سیورسات آنان برحسب فرامین صادرشده از سوی شاه قاجار بود، اما اعطای دیگر مناصب برحسب احکام نظامی صادرشده توسط دیگر مقامات بود (Sakmaq, 92236: 1).

موزیکانچیان، گروه موزیک نظام است. هر آلت موسیقی یک گروه خاص به خود داشت که معمولاً بین ۲۰ تا ۲۵ نفر بودند، همچون دسته شیپورچیان، نی‌زنان و طبال‌ها. در تنظیم دستورالعمل علاوه بر پرداخت موجب، هزینه مربوط به تهیه و تعمیر آلات موسیقی هم گنجانده می‌شد. درجات نظامی موزیکانچیان اغلب نایب اول، نایب دوم، وکیل باشی بود (Sakmaq, 109672: 39).

رسته پیشتازان در صفوف مقدم ارتش قرار داشت و شامل رسته‌های توپخانه، اصطبل توپخانه و قورخانه می‌شد. نیروهای توپخانه غالباً متشکل از نیروهای محلی طوایف بودند (Sakmaq, 109672: 41). اصطبل توپخانه نیز مسئولیت حمل توپ‌ها را به نقاط مختلف بر عهده داشت (Sakmaq, 92851: 6). قورخانه نیز مسئولیت تهیه و ساخت تجهیزات نظامی و تدارکات را عهده‌دار بود. در این قسمت علاوه بر مبالغ در نظر گرفته‌شده جهت موجب و سیورسات، هزینه‌های مربوط به حمل و نقل و ساخت و مرمت تجهیزات آورده می‌شد.

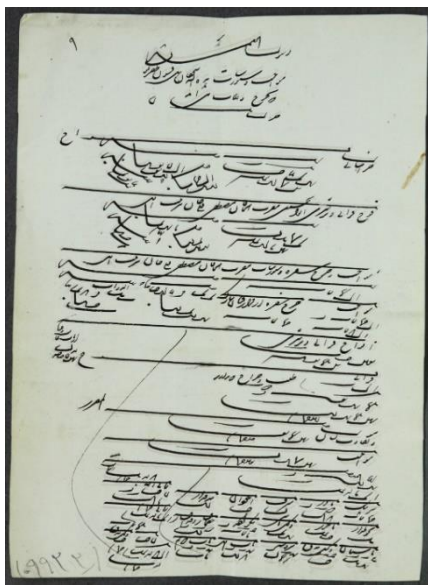
رسته سربازان بعد از رسته پیشتازان قرار داشت. این رسته بر اساس فوج‌های بومی و غیربومی هر ولایت و ایالت تنظیم می‌شد. هر فوج از هزار نفر تشکیل می‌شد و به نام طایفه و یا منطقه جغرافیایی خود نام‌گذاری می‌شد. مثل

در ردیف بعد، عبارت «اریاب مناصب» بازهم به صورت مد کشیده نوشته می‌شد و نام فرمانده و تعداد افسران تابع وی همراه با نشان‌های دریافتی و میزان موجب ایشان در ادامه آورده می‌شد سپس تعداد نفرات سایر نظامیان به همراه کل مبلغ موجب تعلق گرفته به آنان درج می‌گردید و در زیر آن به تعداد نفرات گروه موزیک، فرمانده هان هر دسته و جوقه‌ها و سربازان و میزان کل مبلغ موجب تعلق گرفته به هر یک از گروه‌های فوق اشاره می‌شد و در ادامه، هزینه‌های دیگر فوج، همچون تعمیر تجهیزات، اسقاط چهارپایان، وجوه در نظر گرفته‌شده از بابت تفاوت نشان‌های طلا و نقره نظامیان و همچنین منابع تأمین مالی آن نیز درج می‌گردید (Sakmaq, 109639: 3).

رسته خارج نظام، آخرین رده در تنظیم کتابچه‌های دستورالعمل قرار می‌گرفت که متشکل از دسته‌های کوچک پیاده و سواره‌نظام بود که فقط در مواقع جنگ فراخوانده می‌شدند و ترکیبی از نیروهای سواره بومی و غیربومی بودند. روال تنظیم اسناد این قسمت نیز به‌مانند فوج‌های پیاده‌نظام است. ابتدا کلمه خارج نظام به صورت مد کشیده در صدر بعد از عبارت دستورالعمل نوشته می‌شد و مبلغ کل نقد و جنس موجب و سیورسات اختصاص‌یافته به نیروهای سواره‌نظام در پائین آن آورده می‌شد و سپس نام دسته، تعداد نفرات آن و میزان موجب

و سیورسات تعلق گرفته به هر یک از افراد نوشته می شد

(Sakmaq, 92851: 19) (تصویر ۱).

تصویر ۱: کتابچه دستورالعمل (Sakmaq, 109922: 1)

در ادامه نوع پرداخت، نام، محل استقرار فوج و تاریخ در پائین آن آورده می شد و اگر اوراق کتابچه به یکدیگر متصل نبود، در حاشیه سمت چپ آن تعداد صفحات نیز به عدد سیاق نوشته می شد که در صفحات بعد نیز این شمارش تکرار می شد. در ادامه مبلغ کل مواجب و تعداد کل نفرات هر فوج آورده می شد. در ردیف پائین تر، نام فرمانده ارشد فوج و میزان مواجب وی آورده می شد. ردیف بعد، تحت عنوان «ارباب مناصب» اختصاص به دیگر فرمانده هان ارشد داشت در این قسمت ابتدا تعداد صاحب مناصبان را ذکر و سپس میزان مواجب هر یک از آنها آورده می شد.

(Sakmaq, 92863: 1).

درجات نظامی این قسمت عبارت بودند از: سرتیپ، سرهنگ، سرشته دار، یاور، مشرف، آجودان،

کتابچه پرداخت مواجب به فوجها

در این گونه از کتابچه ها، به تمامی نفرات هر فوج بر اساس مراتب نظامی، مواجب پرداخت می گردید. در سربرگ برخی از این اسناد به جای کتابچه، از اصطلاح «طومار» استفاده می شد تفاوت این کتابچه، با کتابچه دستورالعمل ولایات در اختصاصی بودن آن است. یعنی فقط برای یک فوج خاص تهیه می شد و نظام پرداخت در آن بر اساس تشکیلات داخلی یک فوج از بالاترین رده تا پایین ترین رده بود، درحالی که در کتابچه های دستورالعمل ولایات، پرداخت مواجب به نظامیان، فقط بخشی از آن کتابچه ها را به خود اختصاص می داد و مبالغ پرداختی به فوجها به صورت کلی آورده می شد و به جزئیات اشاره ای نمی شد. نحوه تنظیم این کتابچه چنین بود که بر صدر صفحه اول، اصطلاح کتابچه یا طومار به صورت کشیده نوشته می شد و

۱. حسابدار

۲. سرگرد

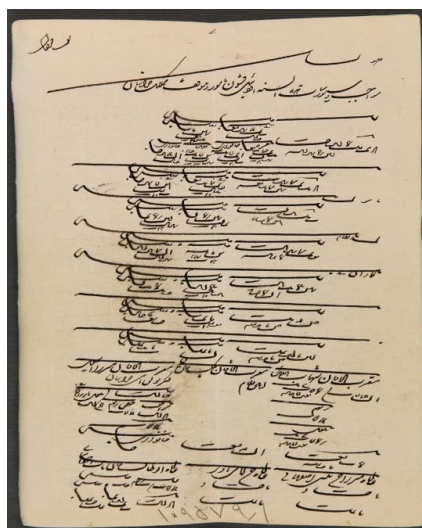
۳. ناظر امور مالی

۴. دستیار فرمانده

سلطان به ترتیب، مقام نایب و وکیل قرار می‌گرفت. هر رسته بعد از ارباب مناصب، از چهار جوقه تشکیل می‌شد که سرجوقه فرماندهی هر جوقه را بر عهده داشت. نهایتاً در ردیف آخر تشکیلات یک فوج، رسته مخبران قرار داشت که چارت پرسنلی آن هم به‌مانند دیگر رسته‌ها بود. در ابتدای هر رسته تعداد کل نفرات آن نوشته می‌شد سپس تعداد فرماندهان و همچنین تعداد نفرات هر جوقه آورده می‌شد. البته در برخی از این کتابچه‌ها، نفرات پس از دریافت مواجب خود، زیر نام خود را به‌عنوان رسید دریافت، مهر می‌نمودند (Sakmaq, 109579: 85). (تصویر ۲).

بیرق‌دار^۱، ماجور^۲، وکیل‌باشی^۳، وکیل‌بیرق یا بیدق، بیکزاده^۴، نایب‌اول^۵ و نایب‌دوم. در ردیف بعد از صاحب‌منصبان و موزیکانچیان، رسته‌ای تحت عنوان بهادران قرار می‌گرفت که در رأس آن مقام سلطان^۶ قرار داشت. فرماندهان ارشد این رسته عبارت بودند از: نایب اول، نایب دوم و وکیل^۷. رسته فوق خود به چهار «جوقه» تقسیم می‌شد که در رأس هر جوقه، سرجوقه^۸ قرار داشت (Sakmaq, 92579: 1).

بعد از رسته بهادران به ترتیب رسته‌های اول تا ششم قرار داشتند. در رأس هر رسته به‌مانند رسته بهادران، مقام سلطان قرار داشت. ارباب مناصب هر رسته بعد از مقام

تصویر ۲: کتابچه مواجب (Sakmaq, 109579: 1)

تشکیل می‌شدند. در قسمت مفرده محل وصول درآمدها و میزان مبلغ دریافتی‌ها مشخص می‌شد. در قسمت من‌ذالک، محل‌های خرج، زیرمجموعه «مصارف

کتابچه‌های صورت جمع و خرج

کتابچه‌های صورت جمع و خرج نظامی از دو قسمت درآمدها تحت عنوان «مفرده» و مخارج «من‌ذالک»

۱. حامل پرچم
۲. معادل یاور
۳. سرگروهیان
۴. مسئول ابلاغ اوامر فرمانده
۵. ستوان
۶. سروان
۷. گروهیان
۸. مقامی پائین‌تر از گروهیان، پایین‌ترین درجه نظامی

دیوانی» آورده می‌شد. در منابع تعاریف متعددی از مفرده و من‌ذالک صورت گرفته است. «مفرده مشتمل بر جمع است و قرینه آن من‌ذالک یا مفرده ثانیه است و اجزاء مفرده دو حرف است حرف اول در صورت مد مالیات را مرتسم ساخته و در زیر مد مالیات مداخل و [...] حرف ثانی از بابت بقایای سنه ماضیه که جمعی هذه السنه می‌شود» (Mantegh al -Molk Tafreshi, 1943: 144).

من‌ذالک: بخشی از اسناد محاسباتی که در آن صورتی از مخارج انجام شده، ذکر می‌شده است. بدان که میزان من‌ذالک که خرج مفرده باشد، الفاضل در تحت من‌ذالک آوردند (Shahshahani, 1856:110). در تنظیم این نوع از اسناد نظامی ابتدا اصطلاح «صورت» به مد کشیده در صدر برگ آورده می‌شد و عبارت «جمع و خرج» در پائین آن نگاشته می‌شد و در ادامه نام تحویلدار و سال آورده می‌شد. در ردیف بعد، اصطلاح «مفرده» به مد کشیده نوشته می‌شد و مبلغ وصول درآمدها با ذکر محل آن در زیرمجموعه آن نوشته می‌شد.

در ردیف بعد از «مفرده» عبارت «من‌ذالک» قرار داشت. در زیرمجموعه من‌ذالک، خلاصه قبوض مخارج نظامی آورده می‌شد که بر اساس اسناد به آن، برات صادر می‌شد. بدین‌صورت که ابتدا هزینه‌های نظامی بسته به نوع آن، زیرمجموعه یکی از صیغه‌های برات نویسی قرار می‌گرفت و این صیغه‌ها به صورت مد کشیده در کتابچه نوشته و هزینه‌های مربوطه با ذکر جزئیات آن، نوشته می‌شد (Sakmaq, 92841: 3). فروغ اصفهانی در فروغستان، صیغه‌های زیرمجموعه من‌ذالک را، چهل و پنج نوع ذکر می‌کند که از این تعداد، بخشی مربوط به حوزه نظامی است (Forough Esfahani, 1999:245). در صدر حساب کتابچه‌های جمع و خرج نظامی، تمامی صیغه‌های برات‌نویسی، در زیرمجموعه مصارف دیوانی قرار می‌گرفت و نام دریافت‌کنندگان وجه در گوشواره‌ها

(فضاهای خالی دو طرف بالای اسناد) نوشته می‌شد (Sakmaq, 92841: 53).

قبوضی که در این کتابچه‌ها به‌عنوان سند خرج آورده می‌شد خلاصه‌ای بود از نام دریافت‌کننده وجه، علت صدور قبض، نوع هزینه، میزان و مقدار وجه نقدی و جنسی قبوض، تاریخ و نام تأیید کنندگان اسناد که از مقامات ارشد نظامی بودند. تحویلدار خزانه دیوان ایالت موظف بود تا بر اساس آن اسناد خرج، برات از دیوان صادر کند (Sakmaq, 92841: 249). نکته قابل‌توجه در این‌گونه کتابچه‌ها پرداخت مواجب و جیره و سیورسات فوج‌ها با استناد به کتابچه‌های دستورالعمل است (Sakmaq, 92841: 6)، اما در دیگر پرداخت‌ها استناد، فقط بر اساس صدور قبض هزینه است (Sakmaq, 92841: 9).

از جمله صیغه‌های برات‌نویسی که در حوزه نظامی کاربرد داشت می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد در این نمونه‌ها پس از درج نام صیغه در سربرگ، خلاصه قبوض اسناد خرج به‌منظور مستندات صدور برات‌ها، نوشته می‌شد:

۱. تحویل: وجوهی نقدی و جنسی به برخی از تحویلداران حوزه‌های مختلف نظامی، از بابت مخارج متفرقه همچون پرداخت جیره و مواجب، تعمیر و مرمت تجهیزات نظامی در قورخانه و غیره تحویل داده می‌شد (Sakmaq, 92841: 2).

۲. ابتیاع: هر نوع خریدی که کاربرد نظامی داشت و یا برای مصارف قورخانه بود را شامل می‌شد (Sakmaq, 92841: 21).

۳. اخراجات: غالباً هزینه‌های مربوط به خرج سفر مأموریت‌های محول شده به نیروهای نظامی و اعزام مهندسان و کارشناسان نظامی به نقاط مختلف را شامل می‌شد (Sakmaq, 92841: 28).

۴. اجرت: وجوهی بود که به استادکاران حدّاد، نجار، چخماق ساز و قنّاق ساز شاغل در قورخانه از بابت

شده است. شیوه ثبت پرداخت جیره در فوج‌های پیاده‌نظام رسته پیشتازان و رسته سربازان بر این منوال بود که ابتدا نام فوج آورده می‌شد و در ادامه به کتابچه دستورالعمل و تاریخ آن استناد داده می‌شد سپس تعداد کل نفرات فوج و میزان کل جیره اختصاص داده شده به نیروهای نظامی آن فوج نوشته می‌شد و در ردیف پائین تعداد فرماندهان به تفکیک درجه و میزان جیره هر یک از آنها ثبت می‌شد. در ردیف پائین تر عبارت «سایر» نوشته می‌شد و تعداد سربازان به همراه کل وزن جیره پرداختی به آنها نوشته می‌شد که با تقسیم بر تعداد نفرات، میزان جیره هر فرد مشخص می‌شد: [\(Sakmaq, 92841: 221\)](#).

در دسته‌های سواره خارج نظام سیستم پرداخت جیره در این کتابچه‌ها به همان طریق پرداخت به فوج‌های پیاده‌نظام بود با این تفاوت که در انتهای فرد بعد از عبارت «سایر» میزان علیق الدواب تحویلی به دسته سواره‌نظام موردنظر آورده می‌شد که در آن سهمیه هر یک از سواران مشخص شده بود [\(Sakmaq, 92841: 137\)](#). در رسته پیشکاران شیوه ثبت پرداخت جیره با دیگر رسته‌ها متفاوت بود. در این قسمت از کتابچه، پس از ثبت نام دریافت‌کننده جیره و ذکر منصب وی در آن رسته، استنادات آن، یعنی قبوض پرداخت صادر شده درج می‌گردید. در این قبوض مشخصاتی از قبیل تاریخ صدور و میزان جیره تعلق‌گرفته به فرد موردنظر نیز نوشته شده بود [\(Sakmaq, 92841: 84\)](#).

۱۱. مواجب: نحوه تنظیم اسناد مواجب در این کتابچه‌ها نیز به‌مانند صیغه جیره و علیق بود با این تفاوت که در صیغه مواجب وجوه تعلق‌گرفته به نظامیان نقدی بود ([Sakmaq, 92841: 221](#))(تصویر ۳). نحوه تنظیم این نوع از کتابچه‌های نظامی را بر اساس سلسله‌مراتب، نشان می‌دهد.

ساخت و تعمیر ابزار و ادوات جنگی به‌عنوان حق‌الزحمه پرداخت می‌شد [\(Sakmaq, 92841: 39\)](#).

۵. انعام: وجوهی بود که به طبیبان، منشیان، موزیکانچیان، مأمورین اعزامی به نقاط مختلف و دیگر نظامیان به جهت رضایت از عملکرد و خدمات به آنان پرداخت می‌گردید [\(Sakmaq, 92841: 23\)](#).

۶. صرف: وجوهی که اغلب صرف مخارج روشنایی اصطبل‌ها، مرمت و تعمیر سلاح‌ها و تجهیزات نظامی و ساخت جاده و پل جهت حمل توپ‌ها می‌شد [\(Sakmaq, 92841: 205\)](#).

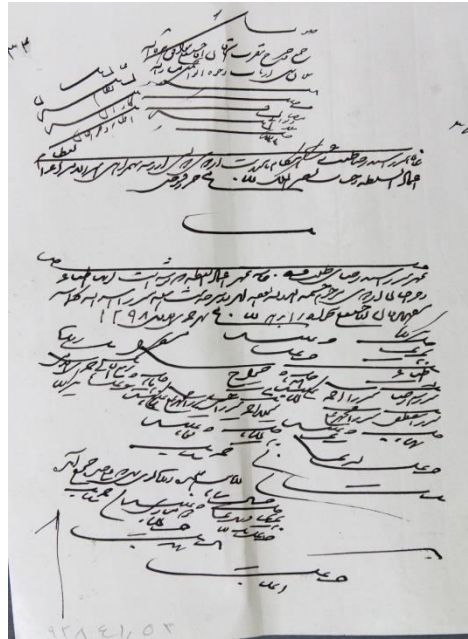
۷. قیمت: این قسمت از صیغه‌های برات‌نویسی اغلب هزینه‌های مربوط به خرید چادر و پوستین و کلاه برای نظامیان، نوشته می‌شد [\(Sakmaq, 92841: 203\)](#).

۸. کرایه: پرداخت هزینه حمل و نقل وسایل قورخانه و توپخانه و دیگر ادوات و تجهیزات سنگین نظامی به مکاری‌ها، است [\(Sakmaq, 92841: 205\)](#).

۹. عوض اسقاط: وجوهی بود که در عوض اسبان تلف‌شده به نیروهای سواره‌نظام پرداخت می‌شد و مشخصات دریافت‌کنندگان وجه در اسناد خرج آورده می‌شد [\(Sakmaq, 92841: 202\)](#).

۱۰. جیره، مقدار معینی از خوراکی، خواربار و دیگر اجناس که در فاصله‌های زمانی معین روزانه، هفتگی، ماهیانه، به نظامیان از بابت مصرف غذایی، تحویل داده می‌شد. پرداخت جیره و علیق به نظامیان مانند تنظیم کتابچه‌های دستورالعمل پرداخت مواجب، بر اساس سلسله‌مراتب نظامی تنظیم می‌شد که به شرح ذیل بود:

الف. غلام پیشخدمتان. ب. رسته نظام، متشکل از پیشکاران (مستوفیان، منشیان، اطباء و جراحان) پیشتازان (توپچیان، اصطبل توپخانه و قورخانه). ج. سربازان (فوج‌های پیاده) د. رسته خارج نظام (نیروهای سواره) بود که توضیحات آن در قسمت کتابچه‌های دستورالعمل داده

تصویر ۳: کتابچه صورت جمع و خرج (Sakmaq, 92841: 52)

تدارک، تحویل، تسلیم، سیورسات، صرف، عوض اسقاط، قیمت، مقرری، مواجب و وظیفه به صورت مد کشیده آورده می‌شد که در صفحات بعد نام صیغه موردنظر کوچک‌تر نوشته می‌شد برای مثال در امور نظامی ابتدا، رسته نظام نوشته می‌شد و در ادامه نام دسته‌ها یا مراتب نظامی زیرمجموعه آن رسته طبق سلسله‌مراتب تنظیم کتابچه‌های دستورالعمل آورده می‌شد و گروه‌های کوچک‌تر نیز در گوشواره سمت چپ اسناد آورده می‌شد (Sakmaq, 109854: 5).

قوانین السیاق در نحوه تنظیم این‌گونه از اسناد، چنین توضیح می‌دهد که: «[...] رسم طرح دفتر توجیه آن است که بعد از لفظ سررشته اتصالی دسته لفظ توجیهات [...] کتابت کنند و مقررات کوچک در حشو آن نویسند و لفظ توجیهات بدون مقررات بدلی گفته پس از کتابت توجیهات بدون مقررات هر صیغه از مخارجی که باشد به لفظ یا در زیر دفعه نوشته. بهتر آن است که در نوشتن صیغه رعایت حرف هر صیغه به ترتیب حروف تهجی بشود و چون صیغه یا دفعه نوشته شود در تحت آن برات [...] کتابت کنند و بعد از اتمام مبلغ [...] صیغه برات وجه بدین نوشته در

کتابچه سررشته توجیهات و مقررات

صدر حساب این کتابچه‌ها با اصطلاح «سررشته» آغاز می‌گردد. در فرهنگ‌های لغت، سررشته به معنی دفتر حساب آمده است. در تنظیم این کتابچه‌ها پس از درج سررشته و ثبت تاریخ، در ادامه دو اصطلاح «توجیهات» و «مقررات» آورده می‌شد. توجیهات در واقع دربردارنده تمام هزینه‌های صورت گرفته در یک حوزه است که بر اساس آن برات صادر شده است. در منابع راجع به توجیهات چنین آمده است: «[...] و طریقه این دفتر چنان باشد که در دیوان اعلی هر قضیه که واقع شود مانند مرسومات و عمارات و مصالح بیوت [...] و هر خرجی که به دیوان متعلق است البته اصل وجه محتاج است به توجیهی و آن توجیه آن باشد که از جایی اصل وجه را وزیر معین کردند و نویسند به اشارت وزیر تعیین وجه را بنویسد» (Mazandarani, 1943.p.111).

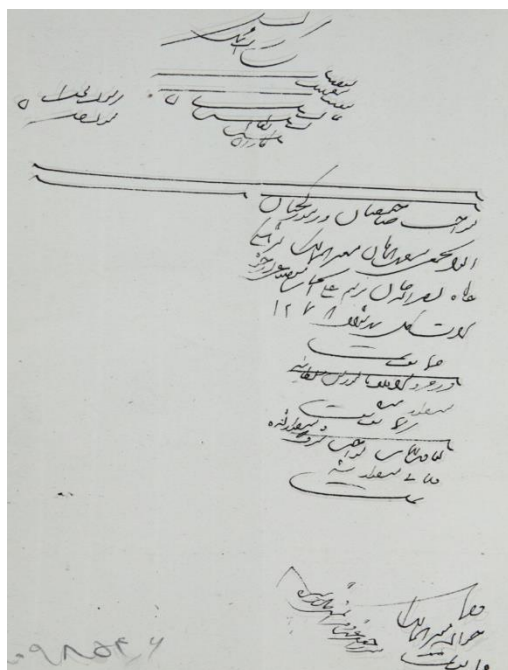
پس از ثبت «توجیهات و مقررات» در سر برگه، اصطلاح «توجیهات» به‌تنهایی و به‌صورت مستقل آورده می‌شود سپس نام گروه دریافت‌کننده وجوه نقدی و جنسی آورده می‌شد و در ادامه نوع هزینه تحت عنوان یکی از صیغه‌های برات‌نویسی از قبیل: ابتیاع، اخراجات، اجرت، انعام،

تحت آن نویسند که حواله‌داران و مبلغ را در بارز آن مرقوم دارند (Shibani Kashani, 2016:35).

در صفحات بعد مشخصات برات‌ها اعم از نام دریافت‌کنندگان، میزان و مقدار وجوه و تاریخ صدور آن‌ها درج می‌گردد. نحوه تنظیم برات‌ها در این کتابچه‌ها به دو صورت بود در برخی از برات‌ها، مبلغ کل پرداختی به یک فوج آورده می‌شد و به جزئیات آن اشاره‌ای نمی‌شد ولی در برخی دیگر ضمن ثبت مبلغ کل وجوه نقدی و جنسی، تعداد صاحب‌منصبان هر فوج نیز آورده می‌شد و در کنار آن مبالغ تعلق‌گرفته به هر یک از آن‌ها نیز ثبت می‌گردید و مابقی نظامیان که سرباز بودند فقط به تعداد کل آن‌ها و میزان وجه تعلق‌گرفته به هر یک از آن‌ها، اشاره می‌شد. سپس در انتهای سند با ترسیم اصطلاح «وجهه» نام شخصی که پرداخت وجه برات به آن حواله شده، ثبت می‌گردید (Sakmaq, 109854: 6).

وجوهی که بر اساس فرامین و احکام صادره از بابت مواجب، سیورسات و انعام در وجه افراد مختلف برات صادر می‌شد در جزو مقررات قرار می‌گرفتند و رونوشت آن در لابه‌لای این کتابچه‌ها به‌عنوان مستندات خرج، در کنار توجیحات آورده می‌شد (Sakmaq, 92629: 1). در تعریف اصطلاح «مقررات» چنین آمده است که: آنچه موافق احکام و فرامین مقرر شود از بابت «مقرری» یا «مستمری» یا «انعام» یا «اخراجات» در جزو «مقررات» ثبت نماید (Frogistan, 1998:263). دفتر مقررات دفتری است که در آن ثبت مضامین احکام و برآورد و عملکرد و ممیزی و غیره در آن مرقوم است (Shibani Kashani, 2016:36) (تصویر ۴).

پژوهشنامه خراسان بزرگ
تابستان ۱۴۰۳ شماره ۵۵
۱۱۵

تصویر ۴: کتابچه سررشته توجیحات و مقررات (Sakmaq, 109854: 6)

کتابچه‌های صورت‌حساب ولایات
روش تنظیم این کتابچه‌ها با اندکی تفاوت، مانند دیگر کتابچه‌های دیوانی بود به این صورت که ابتدا به ترتیب در

صدر، سال اسناد، نام ولایت، تعداد صفحات و نام ابواب جمع‌دار هر ولایت نوشته می‌شد. سپس اصطلاح «مفرده» در ردیف بعد از آن قرار می‌گرفت که در

کتابچه‌های دیوانی بود به این صورت که ابتدا به ترتیب در

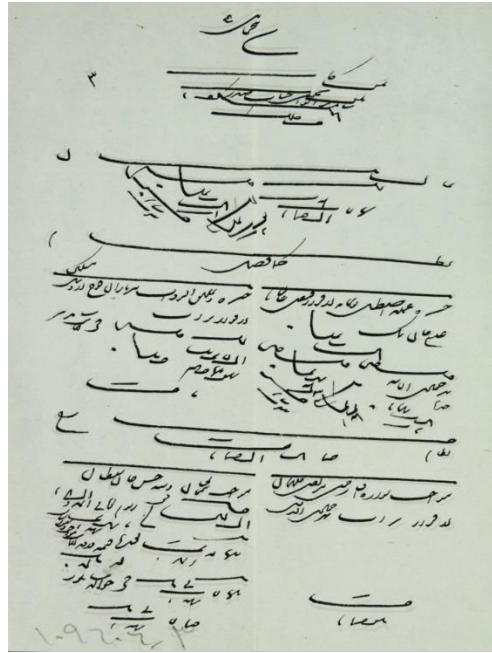
زیرمجموعه آن مبالغ کل درآمدهای دیوانی هر ولایت و سپس ذکر جزئیات و محل‌های وصول آن آورده می‌شد. در ادامه، اصطلاح «من‌ذالک» قرار می‌گرفت در این قسمت هم به‌مانند قسمت مفرده، مبلغ کل خرج هر ولایت به‌صورت نقدی و جنسی آورده می‌شد که این مبلغ به دو بخش کلی مصارف دیوانی و مخارج ولایتی تقسیم می‌گردید. در بخش مصارف دیوانی ابتدا مرتبه شاهزادگان قرار داشت و در ردیف‌های بعد به ترتیب، مراتب خوانین، ارباب قلم، رسته نظام و رسته خارج از نظام قرار می‌گرفتند که به هر یک از آنها مواجب، سیورسات و انعام پرداخت می‌شد. به این صورت که ابتدا مبلغ کل نقدی و جنسی تعلق‌گرفته به هر یک از مراتب، در زیر آن نوشته و سپس بین دریافت‌کنندگان چه فرد و چه فوج‌ها تقسیم می‌شد به این صورت که میزان وجوه هر فرد یا فوج مشخص می‌شد. در رسته‌های نظام و خارج نظام علاوه بر پرداخت موارد فوق، به هزینه‌های دیگر از قبیل خرید، تعمیر تجهیزات نظامی، قیمت پوشاک، اسقاط چهارپایان و غیره در این کتابچه‌ها اشاره می‌شد. در قسمت فوج‌ها تعداد نفرات به همراه میزان وجوه دریافتی آنها نیز ذکر می‌شد.

(Sakmaq, 109603: 3).

در بخش مخارج ولایتی، هزینه‌های دیگر هر ولایت تحت عنوان یکی از صیغه‌های برات‌نویسی همچون اخراجات، مستمری، تخفیف، صرف و الباقی با ذکر موارد آن آورده می‌شد (Sakmaq, 109718: 22). پرداختن به جزئیات این بخش از کتابچه‌های صورت‌حساب ولایات، به جهت این‌که خارج از موضوع تحقیق ما است، از توضیح آن خودداری می‌شود. تفاوت این کتابچه با دیگر کتابچه‌های جمع و خرج در نوع اسنادهای مخارج است. اسناد این کتابچه‌ها بر اساس برات‌های صادرشده از دیوان است درحالی‌که کتابچه‌های جمع و خرج بر پایه قبوض صادرشده قبل از صدور برات است (Sakmaq, 109606: 5).

تفاوت دیگر کتابچه‌های جمع و خرج به این شکل است که صیغه‌های برات‌نویسی به‌صورت مُد کشیده، مجزا و مستقل آورده می‌شد و جزئیات آن در ادامه ذکر می‌شد (Sakmaq, 109606: 3). در صورتی‌که در کتابچه‌های صورت‌حساب فقط بخش مخارج ولایتی آن شامل این قاعده بود ولی صیغه‌های برات‌نویسی در بخش مصارف دیوانی جداگانه دسته‌بندی نشده و فقط در زیرمجموعه مخارج هر فوج آورده شده است (Sakmaq, 109713: 7).

(7) (تصویر ۵).

تصویر ۵: کتابچه صورت حساب ولایات (3: Sakmaq, 109606)

کتابچه نفرات

کتابچه صورت نفرات همان‌طور که از نامش پیداست دربردارنده صورت اسامی نفرات نیروها در فوج‌های پیاده و سواره‌نظام است که در مواقع سان فوج‌ها تهیه می‌شد و در آن آمار حاضرین و غایبین و علت آن ثبت می‌گردید. سربرگ این کتابچه‌ها اغلب با عناوین «اسامی نفری»، «روزنامه‌چه نفری» (Sakmaq, 109565: 4) و یا «خلاصه نفری» شروع می‌گردد که به صورت مد کشیده ترسیم می‌شد (Sakmaq, 92905: 9). در قوانین السیاق راجع به روزنامه‌چه و نحوه تنظیم آن چنین آمده است: «و آن مقدم بر سایر دفاتر است آن‌که روزنامه‌چه به صیغه مقرر در سر فرد اول کتابت کرده در زیر آن در خط وسط فرد متصل به خط روزنامه‌چه نویسند که سنه فلان و بعد از عرض سه انگشت از سر فرد پائین تر در بدن نویسند که شهر فلان و در زیر شهر فلان بلافاصله بیدنی نگارند یوم فلان و هر چه در آن روز از صاحب‌کار صدور یابد [...] بدون ملاحظه تقدم و تأخر و مکرر صنیع در تحت یوم فلان نگارند» (Shibani,

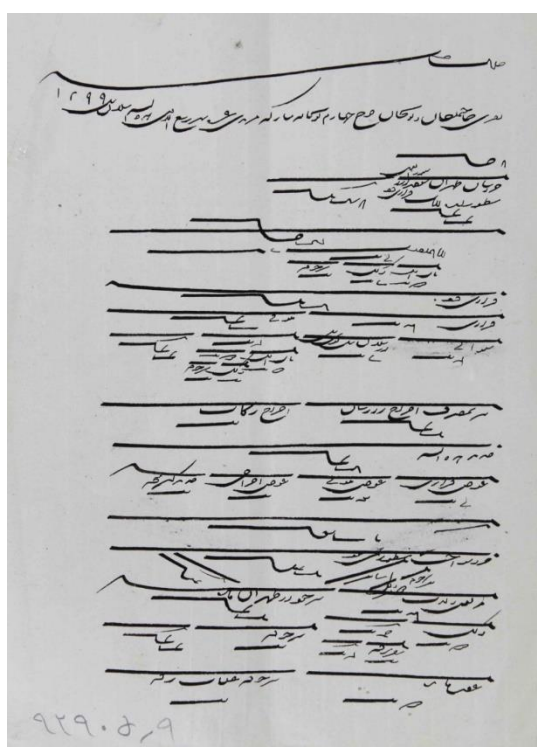
Kashani, 2016: 41)

پس از درج عنوان، نام فوج پیاده‌نظام و یا دسته سواره‌نظام به همراه نام فرمانده و تاریخ سند نوشته می‌شد. نحوه تنظیم کتابچه دسته‌های سواره‌نظام با پیاده‌نظام کمی متفاوت بود. در سواره‌نظام چون بیشتر این دسته‌ها از نیروهای طوایف می‌باشند، نام آن‌ها برگرفته از طایفه آن‌ها است. در ردیف بعد تعداد نفرات حاضر و غایب آورده می‌شد. سپس نام یک‌به‌یک نیروها در کتابچه نوشته می‌شد که در رأس آن‌ها فرمانده قرار داشت. در پائین نام هر یک از نفرات محل اقامت و نوع نژاد اسب آنان آورده می‌شد و در زیر نام افراد غایب، علت غیب آن‌ها ذکر می‌شد. علت این غیبت‌ها می‌توانست یکی از علل فوت، فرار، مأوریت و عقب ماندن در هنگام اردوکنی باشد. در برخی از کتابچه‌ها حتی به مدال‌ها و نشان‌های دریافتی نیروهای نظامی و نوع آن اشاره می‌شد. در پایان فرمانده ارشد دسته سواره‌نظام مهر خود را به نشانه تأیید گزارش در قسمت پائین سمت چپ اوراق سجع می‌نمود (Sakmaq, 92559: 1).

در فوج‌های پیاده‌نظام نوع تنظیم کتابچه نفرات بر اساس ساختار و تشکیلات داخلی هر فوج بود به‌نحوی که در سربرگ‌ها پس از درج نام فوج و تعداد کل نفرات حاضر و

نهایتاً، رسته آخر مخبران نام داشت که وظیفه شناسایی و جلوگیری از حملات غافلگیرانه دشمن را عهده‌دار بود (Modarresi et al, 2001: 7). در هر دسته تعداد کل نفرات صاحب‌منصب و سربازان حاضر و همچنین تعداد نفرات غایب با ذکر علت غیب آورده می‌شد و در پایان فرمانده ارشد هر دسته پائین برگه را به نشان تأیید، مهر می‌نمود (تصویر ۶).

غایب، نام فرمانده هان ارشد تحت عنوان ارباب منصب و تعداد آن‌ها آورده می‌شد (Sakmaq, 109565:1) و ادامه کتابچه بر اساس ترتیب دسته‌های تشکیل‌دهنده هر فوج تنظیم می‌شد. به این صورت که در ردیف‌های آغازین، دسته‌های موزیکانچی و بهادران و سپس دسته‌های اول تا ششم قرار داشتند. دسته بهادران متشکل از افراد زبده و ماهر هر فوج بود (Modarresi, Yahya, Samei, Hossein , & Safavi Mobarhan, 2001:87) و

تصویر ۶: کتابچه خلاصه نفرات (Sakmaq, 92905: 9)

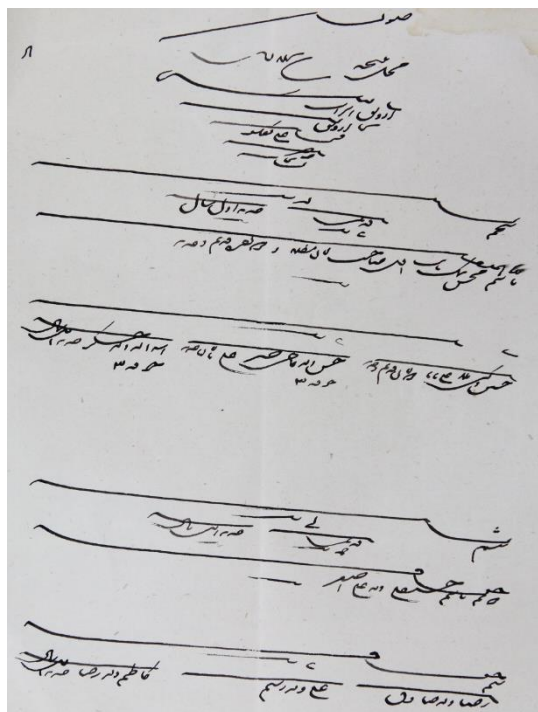
سربازي تحويل حكومت دهد. در این روش با مأخذ قرار دادن بنیچه مالیاتی هر واحد جغرافیایی، سهمیه سربازان آنجا را تعیین می‌کردند. مقدار زمین زیرکشت، مقدار آب موجود، جمعیت، یا شمار دام متعلق به ایل می‌توانست مبنا قرار گیرد (Mustofi, 1966:101). روش تنظیم کتابچه‌های بنیچه سرباز به این شکل بود که ابتدا عبارت «صورت» در صدر برگه ترسیم می‌گردید و سپس اصطلاح «بنیچه»، نام فوج، تاریخ و تعداد صفحات کتابچه نوشته

کتابچه بنیچه‌بندی

در تعریف بنیچه، برخی آن را مشتق از کلمه «بنه»، به معنی «جفت» می‌دانند. بنه واحد تقسیم مالیات در روستاها بود و در اصطلاح کشاورزان به مقدار زمینی اطلاق می‌شد که با يك جفت گاو می‌توانستند آن را شخم بزنند (Qaim, Maghami, 1967:69) و برخی دیگر نیز آن را مشتق از «بن» به معنای ریشه دانسته‌اند. در نظام بنیچه هر روستا متعهد بود عده معینی از جوانان محلی را برای خدمت

از تکمیل اطلاعات بنیچه روستا، نوبت به روستای دیگر می‌رسید که اطلاعات مربوط به بنیچه آن به همین شیوه ثبت می‌گردید ([Sakmaq, 92573: 1](#)). دسته دیگر از این کتابچه‌ها به گونه دیگر تنظیم می‌شد به این صورت که پس از درج نام روستا، تعداد و نام نفرات به همراه نشان و میزان مواجب آن‌ها آورده می‌شد. در این شیوه برخلاف شیوه اول که بر اساس نظم داخلی و تشکیلاتی فوج‌ها تهیه می‌شد، زیر نام هر فرد نام دسته و جوقه محل خدمت آن‌ها آورده می‌شد ([Sakmaq, 92555: 1](#)) (تصویر ۷).

می‌شد و در ردیف پائین آن نام محال جغرافیایی و روستاهایی که سرباز در اختیار گذاشته‌اند، آورده می‌شد. در صفحه اختصاص داده‌شده به هر روستا، ابتدا آمار کل نفرات بومی آن روستا که در فوج حضور داشتند ثبت می‌گردید سپس به ترتیب ساختار تشکیلات داخلی هر فوج، نام دسته‌ها و جوقه‌های زیرمجموعه به صورت مستقل به همراه آمار تعداد نفرات و نام و مشخصات کامل هر فرد درج می‌گردید. در این قسمت نام نفرات فراری، متوفی و اخراجی نیز ذکر می‌شد. در کنار نام افراد، نشان‌ها و مدال‌های دریافتی آنان و نوع آن نیز نوشته می‌شد. پس

تصویر ۷: کتابچه صورت بنیچه‌بندی ([Sakmaq, 92573: 1](#))

دست آمد. به‌طورکلی، در رابطه با این کتابچه‌ها بایست افزود که نوع نگارش و دقت در ثبت جزئیات محاسبات، نشان‌دهنده استفاده از محرران و مستوفیان و دیوانیان ماهر در این عرصه بوده است. با بررسی نوع محاسبات و شیوه چیدمان آن‌ها می‌توان اطلاعات جامعی در رابطه با نظام تشکیلات دیوانی و مالی ایران را در عصر قاجاریه به دست آورد و نیز با نحوه کار دیوانیان و نحوه درج جمع و خرج‌ها، ترتیب چینش اوراق، نوع خط و دسته‌بندی

نتیجه‌گیری

در این پژوهش علاوه بر بررسی محتوای اطلاعاتی کتابچه‌ها که نمونه موردی آن ایالت خراسان بود و به معرفی فوج‌های پیاده‌نظام و سواره‌نظام آن در ۹۲۱۲-۶۸۱۲ ق پرداخته شد، سعی گردید تا به‌صورت مفصل به بررسی ساختار سندشناسی انواع کتابچه‌های نظامی و نیز شناسایی و معرفی آن‌ها پرداخته شود که در نهایت، هفت نوع از آن‌ها شناسایی و نحوه تنظیم و سبک و اسلوب نگارش آن نیز به

موضوعات آشنا شد. بررسی محتوای این کتابچه‌ها در شناخت شاهزادگان مستقر در ولایات، خوانین قاجار، صاحب‌منصبان و رجال سیاسی و نظامی، ارباب قلم و مستوفیان ولایات در مناطق، قراء و قصبات متعدد و محلات زیرمجموعه هر بخش منبعی منحصر به فرد است. این کتابچه‌ها می‌توانند در نگارش تاریخ‌های محلی و مستندنگاری مشاهیر هر حوزه جغرافیایی، نقش به‌سزایی داشته باشند. علاوه بر اسامی رجال و نام‌های ایلات و طوایف و میزان نفوذ و حضور هرکدام در امور نظامی، این کتابچه اطلاعات ارزشمندی درباره وضعیت نظامی دوره قاجاریه پیرامون نقاط ضعف و قدرت ارتش، میزان حقوق و مواجب پرداختی به قشون، محل‌های تأمین هزینه‌ها، ترکیب و ساختار نیروهای نظامی، پراکندگی جغرافیایی نیروها، شناسایی مناطق ناامن، سلسله‌مراتب نظامی، نوع سلاح و تجهیزات، نوع لباس فرم، نقش طوایف در کارایی و عملکرد ارتش، نحوه به خدمت گرفتن سربازان، نقش خوانین و شاهزادگان قاجار در ساختار تشکیلات نظامی و نحوه تنظیم اسناد دارند. اشاره به نام و اسامی شهرها، ده،

قریه، قصبه محلات و اماکن جغرافیایی از نکات مهم کتابچه‌ها است که برخی از این اماکن در دل شهرهای بزرگ محو گردیده و اکنون نامی از آن‌ها به خاطر نمانده است. اطلاعات این قسمت از کتابچه‌ها می‌تواند در مستندسازی اماکن جغرافیایی قدیمی و تاریخی، کمک شایانی به جغرافی‌دانان، مورخان و پژوهشگران علاقه‌مند به موضوعات اجتماعی داشته باشد. آشنایی با این کتابچه‌ها و شیوه تنظیم و نگارش آن‌ها، می‌تواند دستورالعملی برای مراکز اسنادی، در شناسایی و به‌نظم درآوردن اوراق مجموعه‌های سندی پراکنده باشد و باعث چیدمان صحیح آن‌ها بر روی یکدیگر می‌شود. نتایج و خروجی این پژوهش به جهت طرح مباحث جدید که برگرفته از اسناد است، می‌تواند نقطه شروع مناسبی برای مطالعات و طرح‌های پژوهشی اسنادی در ارتباط با شناخت هرچه بیشتر اوضاع نظامی ایران در دوره قاجار باشد و همچنین باعث علاقه روزافزون سندپژوهان به تعقیب این‌گونه مباحث می‌شود.

جدول ۱: تعداد نیروهای سواره و پیاده نظام خراسان (۱۲۹۲-۱۲۶۸ق)

ردیف	سواره‌نظام	تعداد نفرات	ردیف	سواره‌نظام	تعداد نفرات
۱	سواره بجنوردی، شادلو و کوکلان	۸۰۰	۲	سواره اسفراین	۲۲۸
۲	سواره قوچانی و زعفرانلو	۶۵۰	۴	سوار پشتکوه تبادکان	۴۰
۵	سواره درجزی	۲۰۰	۶	سواره کنه بیستی	۱۰
۷	سواره کلاتی	۳۰۰	۸	سواره جمشیدی	۱۱۴
۹	سواره قاپنی	۳۰۰	۱۰	سواره جوین و سبزواری	۱۷۰
۱۱	سواره سیستانی	۴۲۰	۱۲	سواره نیشابوری	۱۱۱
۱۳	سواره طبسی	۱۰۰	۱۴	سواره قرایی	۳۰۰
۱۵	سواره باخرزی	۱۰۰	۱۶	سواره عمارلو	۴۰
۱۷	سواره ثموری	۱۷	۱۸	قراسوران راه مشهد- نیشابور	۹۰
۱۹	سواره خوافی	۲۰۰	۲۰	سواره ماروشک جولایی	۴۵
۲۱	سواره کزالی	۱۵	۲۲	سواره مستحفظ پست قوچان	۱۰
۲۲	سواره جامی	۲۱۴	۲۴	سواره مستحفظ سیم تلگراف سرخس	۵
۲۵	سواره خیوفی	۸۲	۲۶	دسته طالشی	۵

۲۷	سواره هزاره (سه دسته)	۵۲۸	۲۸	قراسوران سرخس	۱۳
۲۹	سواره تیموری (سه دسته)	۱۰۸	۳۰	سواره قزاق خراسان	۱۰۰
۳۱	سواره مزدورانی	۱۰۰	۳۲	نظمیه مشهد	۱۳۵
۳۳	سواره مروی (چهار دسته)	۷۴	۳۴	سواره قوچانی	۱۰۰
۳۵	سواره اردلان	۵۰	۳۶	سواره چنارانی	۵۰
۳۷	دسته حمزه کانلو	۲۰	۳۸	سواره کیوانلو رادکان	۴۰
۳۹	سواره سالارآباد	۵	۴۰	سواره عرب دزداب	۲۰
۴۱	سواره مهاجر هراتی	۲۵۰	۴۲	سواره افغانی	۲۰
۴۲	سواره تربتی	۱۰۰	۴۴	سواره رادکانی	۲۰
۴۵	سواره بام	۶۰	۴۶	سواره عرب سرخس	۳۰
۴۷	سواره افشار	۵۱	۴۸	سواره درزابی	۵۰
۴۹	سواره اره و سلیمانی	۲۰	۵۰	سواره میامی	۲۵
۵۱	سواره غیاث آباد	۲۰	۵۲	سواره ده سرخی	۱۰
۵۳	سواره جاجرمی	۱۰۲	۵۴	سواره سرخسی	۴۴
۵۵	سواره جیم آباد	۵	۵۶	سواره سنگ بست	۱۰۰
۵۷	سواره قلعه جات جام و باخرز	۱۰۰	۵۸	سواره خورده اویماق	۱۱۰
۵۹	جمازه (شتر) سوار	۳۰۲	۶۰	سواره صفی آباد	۵۰
۶۱	سواره کاریز بوداق	۲۵	۶۲	سواره بادلو	۲۰
۶۳	سوار کوهستانی	۲۴	۶۴	سوار سیستانی	۵۰
۶۵	سواره چاهک	۲۰			

ردیف	پیاده نظام	تعداد نفرات	ردیف	پیاده نظام	تعداد نفرات
۱	فوج قرایی	۱۰۰۰	۲	فوج قدیم قاین	۷۸۲
۳	فوج ترشیزی	۸۰۰	۴	فوج جدید قاین	۸۰۰
۵	دسته قوچانی	۳۰۰	۶	دسته طبسی	۴۰۰
۷	دسته قاینی و خوسفی	۶۰۰	۸	دسته مزینانی	۱۵۰
۹	دسته پیاده بازه غور	۶	۱۰	دسته بلوکات کوهپایه	۲۵۰
۱۱	دسته پیاده پشتکوه	۶۵	۱۲	دسته سبزواری	۲۲۰
۱۳	دسته خوافی	۲۰۰	۱۴	شمخالچیان مشهدی	۲۵۱
۱۵	دسته سرولاتی	۶۱	۱۶	دسته تبادکانی	۱۸
۱۷	دسته بازه عور	۱۰	۱۸	شمخالچیان جزایری	۲۰
۱۹	شمخالچیان نیشابوری	۵۰	۲۰	شمخالچیان بلوک شاندریز	۳۰
۲۱	شمخالچیان کلالی	۱۰۰	۲۲	شمخالچیان قرایی	۱۰۰
۲۳	شمخالچیان هراتی	-	۲۴	شمخالچیان بلوک اردمه	۴۶
۲۵	شمخالچیان کوهپایه	۵۰			

Modarresi, Y; Samei, H; Safavi Mobarhan, Z. (2001) *Dictionary of terms of the Qajar Qashon and Nazmiyah periods*. Tehran: Cultural Research Office.

Moin, M. (1978) *Persian culture*. Tehran: Sepehr Printing House.

Moser, H. (1977) *Turkestan and Iran travelogue* (Ali translator, translator). With the efforts of Mohammad Golban. Tehran: Sahar.

Mossadegh, M. (1986) *Memoirs and writings of Dr. Mohammad Mossadegh. Through the efforts of Iraj Afshar*. Tehran: Scientific.

Mostofi, A. (1966) *My biography or the social and administrative history of the Qajar period*. Tehran: Zovar.

Qaim Maqami, J. (1967). *The history of enlistment in Iran*. Journal of historical research. 2(2), 64-92. **(In Persian)** . <https://ensani.ir/fa/article/5226/>

Qaim Maqami, J. (1971) *An introduction to the recognition of historical documents*. Tehran: Association of National Artifacts.

Qajar, M. (1984) *Travelogue of Farengistan, the first trip*, (Vol. 1). Tehran: Sharq.

Qajar, N. (1990) *Diary of Naser al-Din Shah in his third trip to Ferangistan*. With the efforts of Mohammad Ismail Rizvani and Fateme Ghaziha. Tehran: National Records Organization of Iran, Office of Research and Research, Rasa.

Safinejad, J. (1999) *An effort in teaching context*. Tehran: Organization of Documents and National Library.

Shahshahani, A. W (1856) *Bahr al-Jawahar fi Alam al-Dafatr*. (Lithograph) out of place. No publisher

Shibani Kashani, M. K; Mohaghegh, M; Niknejad, A.R (2016). *Al-Siyah rules*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. Tehran: (Lithograph) Mirza Ali

References

Bamdad, M (2008) *Biography of Iranian men*. (Vol. 5). Tehran: Zovar.

Bastani Parisi, M. E (1990) *Kerman Safaviyeh Tazkira*. Tehran: Science publication

Booklet for the obligatory payment of Ilat Qaracha Daghi army. Library of the Islamic Council, 9330.

Dabir Qajar Tafarshi, H (1908) *Summary of Al-Siyah*. Tehran: Hassan Debir Qajar Tafarshi.

Farahani, S (1978). *Accounting rules. Iranian culture of Zamin*. (23), 178-149. **(In Persian)**. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/939116>.

Forough Esfahani, M. M. (1999) *Foroughistan*. Through the efforts of Iraj Afshar. Tehran: Written Heritage.

Khosrobigi, H (2005). *Army ministry during the Qajar period*. *Picknor Quarterly*, 3 (12), 99-94. **(In Persian)** . <https://www.sid.ir/paper/128675/fa>

Mandatory instructions and manuals for the army of Iran. Astan Quds Razavi Library, 16522.

Mantegh al-Mulk Tafarshi, H. (1904) *Jawaharlal Assembly*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.

Matofi, A. (2011) *Four thousand years history of the Iranian army*. Tehran: Iman.

Mayel Heravi, N. (1993) *Book arrangement in Islamic civilization*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.

mayel Hervey, N. (2001) *History of copying and critical correction of manuscripts*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Mazandarani, A. (1952). *Falkiyyah treatise on the science of context* Weisbaden: Frans Ashtanier.

Asghar and Mirza Abdul Rahim Printing House.

The mandatory booklet of Makoui Fuj. Islamic Council Library, 76497.

Varharam, G. R. (2006) *Iran's political system and social organizations in the Qajar era.* Tehran: Moin.

Yazdan Parast Larijani, M. H. (2006) *Iran letter.* (Vol. 1). Tehran: Information.

Sakmaq (Organization of libraries, museums and documents center of Astan Quds Razavi)

92236, 92555, 92559, 92573, 92579, 92629, 92841, 92851, 92863, 92905, 92934, 93015, 109565, 109603, 109606, 109627, 109639, 109579, 109672, 109713, 109718, 109854, 109922, 122155, 122281.

